

Πρεβεζάνικα Χρονικά

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 57-58 (2021)

Η Τραγωδία του Ιωάννη Ζαμπέλιου "Οδυσσεύς Ανδρούσου"

Παναγιώτης Χρ. Μπούρας

doi: [10.12681/prch.36427](https://doi.org/10.12681/prch.36427)

Copyright © 2021, Παναγιώτης Χρ. Μπούρας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπούρας Π. Χ. (2021). Η Τραγωδία του Ιωάννη Ζαμπέλιου "Οδυσσεύς Ανδρούσου". *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 193–208. <https://doi.org/10.12681/prch.36427>

Παναγιώτης Χρ. ΜΠΟΥΡΑΣ*

Η τραγωδία του Ιωάννη Ζαμπέλιου «Οδυσσεύς Ανδρούτσου»

Εισαγωγικά

Πρόκειται για μία από τις έντεκα τραγωδίες –όλες αναφερόμενες στην ελληνική ιστορία– έργο του ποιητή και δραματουργού Ιωάννη Ζαμπέλιου, ο οποίος γεννήθηκε στη Λευκάδα (καταγόταν επίσης από εκεί), και έζησε στο νησί αυτό κατά την προεπαναστατική περίοδο. Με φιλολογικές και νομικές σπουδές στην Ιταλία, ανήλθε στα ανώτατα αξιώματα της Δικαιοσύνης μετά την επιστροφή του στα Επτάνησα.

Η τραγωδία που εξετάζουμε εδώ, φέρει τον τίτλο «Οδυσσεύς Ανδρούτσου» (και όχι Ανδρούτσος), προφανώς γιατί ο συγγραφέας ήθελε να δώσει έμφαση και στον πατέρα του Οδυσσέα, τον Αντρέα, όπως φαίνεται και από τα αναφερόμενα στην αρχή της τραγωδίας, καθότι ο Αντρέας Ανδρούτσος υπήρξε σημαντικός οπλαρχηγός των Ελλήνων κατά το β' μισό του 18ου αιώνα, σχεδόν ισάξιος των ηρώων της Εθνικής Παλιγγενεσίας (γι' αυτό και από «Αντρέας» μετονομάστηκε «Ανδρούτσος», δηλαδή ανδρείος, γενναίος.) Καίτοι γεννημένος στις Λιβανάτες της Φθιώτιδας, ο πατέρας του Ανδρούτσου δρούσε σε οποιοδήποτε σημείο χρειαζόταν, ενάντια στους Τούρκους, μέχρι που συνελήφθη από αυτούς, φυλακίστηκε, βασανίστηκε και θανατώθηκε στην Κωνσταντινούπολη, σχεδόν ταυτόχρονα με τον «χαλασμό της Πρέβεζας».

Ο «Οδυσσεύς Ανδρούτσου» είναι αφιερωμένος στη μητέρα του ήρωα, Ακριβή Σαρλαμπά (Τσαρλαμπά είναι γνωστή στους Πρεβεζάνους), μια και ο Ζαμπέλιος την είχε γνωρίσει, όταν εκείνη, μετά τον «χαλασμό» της Πρέβεζας απ' τον Αλή πασά, το 1798, κατέφυγε στη Λευκάδα μαζί με τον μικρό τότε Οδυσσέα. Εκεί έζησε και ο Ζαμπέλιος, μαζί με τον προαναφερθέντα, ως συνομήλικοι, και αυτό αποτέλεσε έναν από τους λόγους που συνέγραψε την εν λόγω τραγωδία (σύμφωνα με την αφιέρωση).

Όσον αφορά «εις τα καθ' ημάς» («τα της Πρεβέζης» δηλαδή) και τα του Ανδρούτσου, πληροφορούμαστε από την ιστορική ανάλυση του έργου («Υπόθεσις», κατά τον συγγραφέα) ότι ο Οδυσσέας διέμενε στην Πρέβεζα μέχρις οκτώ ετών (είχε γεννηθεί το 1790), τόπο διαμονής της –Πρεβεζάνας στην καταγωγή– μητέρας του, και κατόπιν πήγε στη Λευκάδα, όπως προειπώθηκε. Με τη ρωσοτουρκική Συνθήκη του 1800, όταν η Πρέβεζα ανακηρύχθηκε αυτόνομη πολιτεία, όσοι

* Φιλολόγος, διδάκτορας φιλοσοφίας, συγγραφέας.

Πρεβεζάνοι είχαν αποδημήσει εξ ανάγκης επέστρεψαν στην πατρίδα τους, μεταξύ αυτών και η Αρετή Σαρλαμπά με τον γυιο της (πάντα κατά την «Υπόθεσιν» του έργου.) Ο Ανδρούτσος, που διένυε τότε την ηλικία των δέκα ετών, διέμενε για πέντε ακόμη χρόνια στην πατρίδα της μητέρας του και κατόπιν μετέβη, σχεδόν άκων, στην αυλή του Αλή πασά χρησιμοποιούμενος ως σωματοφύλακας του τοπάρχη της Ηπείρου. Ο Αλή πασάς, μάλιστα, έστειλε και απόσπασμα στην Πρέβεζα για να τον παραλάβει, έχοντας κατά νου την ανδρεία του πατέρα του, με τον οποίο μάλιστα είχε συνδεθεί και με στενή φιλία (πριν ο Αλής υπηρετήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία.) Σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες, η γέννηση του Ανδρούτσου συνέβη στην Ιθάκη· το βέβαιο είναι ότι εκεί βαπτίστηκε, γι' αυτό και έλαβε το όνομα «Οδυσσέας». Ο Ζαμπέλιος, πάντως, στην αναλυτική «Υπόθεσιν» του αποφεύγει να κατονομάσει τον τόπο της γέννησης του ήρωα, αφήνοντας έτσι το ζήτημα ανοικτό. Στην εν λόγω «Υπόθεσιν» ο συγγραφέας αναφέρει ακόμη ένα στοιχείο που ενδιαφέρει την Πρέβεζα: κατά τη συλλογή πληροφοριών για τη ζωή του Ανδρούτσου, ο Ζαμπέλιος βοηθήθηκε σημαντικά από τον Πρεβεζάνο έμπορο και ιπότη Ιωάννη Κεφαλά, που ήταν φίλος του συγγραφέα.

Υπόθεση

Στην πρώτη πράξη αναφέρονται τα ολίγα που γνωρίζουμε για τον πατέρα του Ανδρούτσου, τον Αντρέα, από τον οπλαρχηγό Πανουργιά. Επίσης τα της ζωής του Οδυσσέα στην αυλή του Αλή πασά, όπου εκπαιδεύτηκε στα όπλα και στη σκληραγωγία. Ο Αλής τον χρησιμοποιούσε εναντίον των Τουρκαλβανών εχθρών του. Και ενώ ο Οδυσσέας έχει μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία, ο τοπάρχης της Ηπείρου τον έστειλε –για τη μεγάλη στρατιωτική του ικανότητα– στη Λιβαδειά ως φύλακα όλων των δρόμων της Ανατολικής Στερεάς. Ο Ανδρούτσος όμως δεν έδραμε κατά των κλεφτών, αλλά καταδίωξε τους κοτζαμπάσηδες, Έλληνες και Τούρκους, όταν αυτοί καταπίεζαν τους φτωχούς αγρότες. Αναφέρονται επίσης από τον Οδυσσέα οι κατηγορίες που στοιχειοθετήθηκαν δήθεν σε βάρος του από τους κυβερνώντες και οι απολογίες του, κατηγορίες οι οποίες ξεκίνησαν από το μίσος των κοτζαμπάσηδων προς αυτόν.

Η πρώτη πράξη περιλαμβάνει ακόμη τις αναφορές του Οδυσσέα και του αδερφού του, Ιωάννη, για τις εκστρατείες των Τούρκων σε διάφορα σημεία της Ελλάδας και την πολιτική κατάσταση που επικρατούσε σ' αυτήν. Η πολιτική κατάσταση ήταν ιδιαίτερα δεινή, γιατί εκείνοι που είχαν αναλάβει να κυβερνήσουν τη χώρα, ήταν πολύ φιλόδοξοι και ενεργούσαν με γνώμονα τα πάθη τους, σε σημείο να ξεσπάσει εξέγερση από αρκετούς στρατιωτικούς. Οι κυβερνώντες αντέδρασαν και φυλάκισαν κάποιους από αυτούς. Μεταξύ όσων είχαν τεθεί στο στόχαστρο για εξόπωση ήταν και ο Οδυσσέας. Στο τέλος της πράξης ένας αγγελιαφόρος φέρνει την είδηση ότι ο Ανδρούτσος κηρύχθηκε αντάρτης από την Κυβέρνηση και παύθηκε

από την αρχιστρατηγία της Ανατολικής Στερεάς, ενώ μαθαίνει ότι έρχεται να τον συλλάβει το πρωτοπαλλήκαρό του, ο Γούρας (Γκούρας).

Η δεύτερη πράξη ξεκινά με τον Χορό να επικαλείται την ομόνοια, βάση κάθε πολιτικού συστήματος. Στη συνέχεια της πράξης γίνεται και πάλι αναφορά σε μια συνομιλία του Χορού με τον Πανουργιά, στην εμπαθή πολιτική των κυβερνώντων ενάντια στους διακριθέντες στρατιωτικούς και στην αδικία προς τον Οδυσσέα, η οποία, βέβαια, έχει αγανακτήσει όλους όσοι αγωνίζονται για την ελευθερία. Η δεύτερη πράξη κυρίως καταλαμβάνεται από τις σκέψεις και τις αντιδράσεις του Οδυσσέα σε σχέση με την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί. Αρχικά παραπονιέται για τη συμπεριφορά των κυβερνώντων σε βάρος του. Ύστερα προσπαθεί να συγκρατηθεί, για να μην παρασυρθεί από την οργή του στρατού του για όσα συμβαίνουν και προβεί σε πράξεις που θα συμβάλουν ακόμη περισσότερο στον εμφύλιο σπαραγμό (παρεμπιπτόντως, αναφέρεται ότι οι περισσότεροι τότε οπλαρχηγοί συγκροτούσαν τον δικό τους στρατό, ο δε Ανδρούτσος είχε υπό τον έλεγχό του 3.000 άνδρες.) Τελικά αποφασίζει να υποφέρει και έτσι υπακούει στις εντολές της Κυβέρνησης παραιτούμενος απ' την αρχιστρατηγία, λαβαίνοντας όμως και μέτρα για την άμυνά του. Η πράξη κλείνει με τον Οδυσσέα να συμβουλεύει τους στρατιώτες του, να τους αποχαιρετά και να αναχωρεί κλαίγοντας.

Στην τρίτη πράξη ο Οδυσσέας έχει έλθει στο σπήλαιό του. Είναι ένα απόρθητο σπήλαιο σε μια από τις κορυφές του Παρνασσού. Μαζί του βρίσκονται η μητέρα του Ακριβή, η σύζυγός του Ελένη, ο μικρός του γιος Λεωνίδης, ο αδερφός του Ιωάννης και ο πιστός του οπλαρχηγός Πανουργιάς. Η σύζυγός του διηγείται στη μητέρα τα άσχημα όνειρα που βλέπει καθημερινά. Ο Οδυσσέας αναφέρεται προς αυτούς και πάλι για τον κίνδυνο που διατρέχει η πατρίδα από τις επελάσεις των Τούρκων, τον κατατρεγμό των στρατιωτικών από τους κυβερνώντες, ιδιαίτερα από τον Ιωάννη Κωλέττη, αλλά και για τους στόχους και τις ελπίδες του. Ο Πανουργιάς προσπαθεί να τον πείσει να κινηθεί κατά των εχθρών του, τουναντίον η μητέρα και η σύζυγός του τον συμβουλεύουν να προστατευθεί μέσα στο σπήλαιό του. Εκείνον δεν τον απασχολεί τίποτε άλλο παρά η ελευθερία της Ελλάδας. Με γνώμονα αυτήν τη σκέψη αποφασίζει κατ' αρχάς να μην ενεργήσει ενάντια στην Κυβέρνηση, ούτε όμως και να παραδοθεί στα χέρια των αντιπάλων. Υπάρχει όμως και ο Γούρας: δεν θέλει να φανεί άνανδρος σε ό,τι τον προκαλεί. Η τελική του απόφαση είναι να αντιπαρατεθεί μαζί του με λίγους πιστούς, και αφού δείξει την ανδρεία του να καταφύγει στα βουνά. Η πράξη τελειώνει με τον Οδυσσέα να φεύγει από το σπήλαιο παίρνοντας μαζί τον Ιωάννη, αφού πρώτα αγκαλιάζει και ασπάζεται τον μικρό Λεωνίδα. Η μητέρα και η σύζυγός του κλαίνε.

Η τέταρτη πράξη αρχίζει και αυτή, όπως και η δεύτερη, με τον Χορό να επικαλείται και πάλι την ομόνοια των Ελλήνων. Στη συνέχεια, απ' όσα αναφέρουν τα επί σκηνης πρόσωπα, ο Οδυσσέας έχει μεν νικήσει τον Γούρα στις Λιβανάτες και στην τοποθεσία Ρούκη της Φθιώτιδας, όχι όμως και ο αδερφός του Ιωάννης στο Μοναστήρι, και έτσι ο Οδυσσέας, αντί να καταφύγει στα βουνά, όπως προέβλεπε

το σχέδιό του, αποφασίζει πρώτα να μεταβεί εκεί όπου μάχεται ο Ιωάννης και να τον βοηθήσει. Τον προλαβαίνει όμως εκείνος, ενημερώνοντάς τον ότι παραδόθηκε στον Γούρα, ο οποίος όχι μόνο τον αντιμετώπισε φιλικά, αλλά και τον έπεισε να συναντήσει τον αδερφό του και να πετύχει συμβιβασμό. Και παρότι ο Οδυσσέας έχει αντιρρήσεις, ο Ιωάννης του μεταβάλλει τη γνώμη, αφενός μεν λέγοντάς του πόσο θετικά εκφράζεται ο Γούρας για εκείνον, αφετέρου δε ότι τον περιμένει να συζητήσουν εκεί κοντά, με τρεις μόνο στρατιώτες. Σε λίγο συναντιούνται οι δύο. Ο Γούρας κατορθώνει να αποκτήσει την εμπιστοσύνη του Οδυσσέα, με κυριότερο επιχείρημα ότι δεν ήταν δυνατόν να μην επιχειρούσε εναντίον του, αφού τον είχε διατάξει η Κυβέρνηση· τώρα, όμως, που συναντήθηκαν, μπορούν να συμφωνήσουν άλλα: δήθεν να παραδοθεί σ' αυτόν και να κλειστεί στην Ακρόπολη, και να μείνει τάχα φυλακισμένος, μέχρις ότου «η τρικυμία αυτή παύση». Ο Οδυσσέας δέχεται, αφού ο Γούρας τού υποσχέθηκε πως «αν οι λόγοι, οι όρκοι, αι κατάραι δεν ακούσι, την σύζυγον, τα τέκνα, εκεί πάνω, ως όμηρον σοι δίδω».¹

Πέμπτη πράξη. Στην Ακρόπολη, όπου βρίσκεται φυλακισμένος ο Οδυσσέας. Έξω από τη σκηνή του ο Γούρας, ο οποίος, μονολογώντας, μας αποκαλύπτει ότι είναι ευχαριστημένος για το κατόρθωμά του, να αιχμαλωτίσει, δηλαδή, ανώδυνα τον έξυπνο Οδυσσέα, κι έτσι ν' αυξήσει τη φήμη του και την εμπιστοσύνη των κυβερνώντων. Αποκλείει δε κάθε περίπτωση να τον σκοτώσει, καθότι ευεργέτης του (του είχε σώσει και τη ζωή διακινδυνεύοντας σε αιχμαλωσία του από τους Τούρκους), ακόμα κι αν κάποτε αποφυλακιστεί και πάρει όλη τη δόξα εκείνος. Στο μεταξύ φθάνει ταχυδρόμος απ' την Κυβέρνηση και του παραδίνει επιστολή, σύμφωνα με την οποία διατάσσεται η δολοφονία του Ανδρούτσου. Ο Γούρας πέφτει σε

¹ Η ιστορία, όμως, διδάσκει άλλα: π.χ. ο Σπυρίδων Τρικούπης (ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ 1978) γράφει ότι ο Οδυσσέας, ηγούμενος όχι μόνο των ανδρών του αλλά και 400 Τούρκων, γι' αυτό και τον αποκαλεί «προδότη» (σ. 226), νικήθηκε από τον Γκούρα, όχι πάντως ολοσχερώς (σ. 228), και αυτομόλησε προς αυτόν ελπίζοντας στην παλαιά τους φιλία και στο πόσο θετικά εκφραζόταν το πρώην πρωτοπαλλήκαρο για τον πρώην αρχηγό, σύμφωνα με τον αδερφό του Γιάννη. Αλλά για να μην ανατρέξουμε σε όλους τους ιστορικούς της Ελληνικής Επανάστασης, περιοριζόμαστε στην έγκυρη εγκυκλοπαίδεια *Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάνικα*, η οποία έλαβε υπόψη τη σχετική βιβλιογραφία (την παραθέτει), καθώς και την Επιτροπή Διαβουλεύσεων, την υπεύθυνη για την ανακήρυξη των Νεοελλήνων Ηρώων. Η εγκυκλοπαίδεια έτσι όπως το αναφέρει είναι σαν να μην νικήθηκε ο Οδυσσέας, αλλά να εγκατέλειψε την προσπάθεια συναισθανόμενος το λάθος του. («Η σύγκρουση ήταν σχετικά σύντομη. Ο Ανδρούτσος είχε αρχίσει να συναισθάνεται το μέγεθος της πράξης του. Εξάλλου, οι σχέσεις του με τους Τούρκους [...] χαρακτηρίζονταν από αμοιβαία δυσπιστία) (τ. 9, 114.) Εν πάση περιπτώσει, έχει γίνει δεκτό πλέον ότι ο Ανδρούτσος συμμαχισε με τους Τούρκους λόγω του απηνούς, ταυτόχρονα και άδικου, κατατρεγμού του απ' τους πολιτικούς (ιδιαίτερα του Ιωάννη Κωλέττη, ηθικού αυτουργού και της δολοφονίας του). (Να τεθεί πιθανολογικά για ευνόητους λόγους;) Αυτό, βέβαια, δεν τον αθώνει για τη σχέση του με τους εχθρούς της πατρίδας του, αλλά του αναγνωρίζει, πάντως, σοβαρά ελαφρυντικά. Παρεμπιπτόντως: Η Πρέβεζα πρωτοτυπεί (παγκοσμίως;) σε τούτο: έχει στημένες δύο γλυπτές απεικονίσεις, έναν ανδριάντα και μια προτομή των προαναφερόμενων προσώπων της Επανάστασης, μόνες αυτές, εκ των οποίων το ένα είναι ο ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του άλλου!

μεγάλη ψυχική αναστάτωση και σκέφτεται κάθε περίπτωση, ακόμη και να ελευθερώσει τον έγκλειστό του. Τελικά, όμως, αποφασίζει να υπακούσει στις εντολές των κυβερνώντων. Στη συνέχεια εμφανίζεται ο Οδυσσέας, συνομιλεί με τον Γούρα και αναφέρεται στη δύσκολη, από στρατιωτική άποψη, θέση της Ελλάδας και επίσης κατηγορεί τους κυβερνώντες που κατατρέχουν τους στρατιωτικούς, φοβούμενοι μη χάσουν απ' αυτούς την εξουσία.

Καθώς έχει νυχτώσει, έρχονται στη σκηνή του Οδυσσέα η μητέρα του, η οποία τον παρακαλεί να προσέχει και να μην κοιμάται αφρούρητος: του προτείνει, μάλιστα, να μείνει μαζί του η ίδια και η σύζυγός του. Εκείνος την καθησυχάζει και εκείνη αποχωρεί. Μετά από λίγο ακούγεται απ' τη σκηνή θόρυβος πάλης και κραυγές πόνου απ' τον Οδυσσέα. Ένας στρατιώτης του Γούρα σφαγιάζει τον ήρωα, ο οποίος μάταια φωνάζει να συλλάβουν τον δολοφόνο. Και τότε καταλαβαίνει τι παιχνίδι παίχθηκε σε βάρος του. Μπαίνουν στη σκηνή η μητέρα κι ο αδερφός του και τρέχουν, κλαίγοντας, κοντά στον ετοιμοθάνατο.

Αισθητική αποτίμηση

Στην τραγωδία αυτή (μάλλον το δράμα, γιατί λείπουν πολλά γνωρίσματα της τραγωδίας) διακρίνονται θετικά και αρνητικά στοιχεία. Στα πρώτα υπάγεται η αυστηρή εξέλιξη του «μύθου», όχι, όμως, και η περιπέτεια, η οποία δεν έχει ένταση, αν εξαιρεθεί το επεισόδιο της δολοφονίας του Οδυσσέα. Το έργο είναι γεμάτο από άμεσα δραματικά στοιχεία και το προηγούμενο τραγικό, καθώς και από αρκετές διαγραφές χαρακτήρων, ελλείπουν όμως παντελώς οι συγκρούσεις. Ο διάλογος, όποτε αποτελεί στιχομυθία (στις λιγότερες περιπτώσεις), είναι ζωντανός, διαφορετικά εκτρέπεται σε μακροσκελείς αφηγήσεις, οι οποίες, παρότι κουράζουν, είναι επεξεργασμένες ποιητικά.

Η τραγωδία είναι έμμετρη και ακολουθεί τον ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο.² Ο Ζαμπέλιος είναι ο πρώτος που έγραψε έμμετρες τραγωδίες στη νεοελληνική λογοτεχνία.³ Γλώσσα του έργου η αρχαιοκαθαρεύουσα, απαιτώντας, ενίοτε, φιλολογικές γνώσεις για την κατανόησή της. Επηρεασμένος, όπως πάντοτε, από τη γλώσσα του Κοραή και από την «Επτανησιακή Σχολή», στην οποία ανήκει,⁴ δεν αποφεύγει και κάποιους επτανησιακούς ιδιοματισμούς. Τα δε νεοκλασικά και ρομαντικά στοιχεία αποτυπώνονται και στο παρόν έργο, με κυριότερα τη δομή της αρχαίας τραγωδίας (για το πρώτο), επίδραση από τον Ugo Foscolo,⁵ και το περιεχόμενο ιστορικού δράματος (για το δεύτερο). Ως «ιστορικό δράμα» (πιο δόκιμος ο

² ΣΤΑΥΡΟΥ 1992, 41-43 και 64-68. Κατά τον συγγραφέα ακολουθείται η «τριμερής ακατάληκτη ρίμα».

³ ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ χ.χ., 63.

⁴ ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ χ.χ., 63.

⁵ ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ χ.χ., 63.

χαρακτηρισμός) βρίσκεται μέσα στο πνεύμα της εποχής (ο ρομαντισμός ξεκίνησε στα τέλη του 18ου και διήρκεσε μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα·⁶ ο «Οδυσσέας Ανδρούσσου» γράφτηκε το 1844⁷).

Τέλος, ο συγγραφέας δεν έχει δραματική προσωπικότητα. Η επίδραση του Vittorio Alfieri, σχεδόν σύγχρονου του και ίσως του μεγαλύτερου τραγικού ποιητή της Ιταλίας, «υπήρξε αποφασιστική».⁸ Εκτός από τα λίγα πρόσωπα που χρησιμοποιεί και την ελάχιστη δράση, σύμφωνα με το πρότυπό του,⁹ είναι εγκλωβισμένος επίσης στο ρητορικό ύφος και στον πομπώδη στίχο και τη γλώσσα του Alfieri.

Πηγές – Βιβλιογραφία

ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ Ιωάννης, 1860, Οδυσσεύς Ανδρούσσου, τραγωδία ενδεκάτη, *Τραγωδία Ιωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, τ. Β', Τυπογραφείον Ο Παρνασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη, εν Ζακύνθω, 315-406

ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΣ Γιώργος, χ.χ., *Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα

ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ Γλυκερία, 1964, Περί το δραματικών έργων του Ιωάννου Ζαμπελίου: επτά ανέκδοτοι επιστολαί, *Παρνασσός* 6/3, 353-384

ΣΤΑΥΡΟΥ Θρασύβουλος, 1992, *Νεοελληνική Μετρική*, Θεσσαλονίκη

ΤΑΜΠΑΚΗ Άννα, 1993, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αιώνας)*. Μια συγκριτική προσέγγιση, Αθήνα

ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ Σπυρίδων, 1978, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 3, εκδ. Γιοβάνη, Αθήνα.

ΒΙΤΤΙ Μαρίο, 1978, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, [Αθήνα]

⁶ ΤΑΜΠΑΚΗ 1993, 120.

⁷ ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ 1860.

⁸ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ 1964, 353-384.

⁹ ΒΙΤΤΙ 1978, 161.